

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 5 Issue 4, Special Issue on Lausanne, p. 1-17, July 2013

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Lozan Konferansında Mali ve İktisadi Konular

*Financial And Economical Discussions in the Lausanne Conference According
to Hâkimiyet-i Milliye Newspaper*

Yrd. Doç. Dr. Şerif DEMİR
Siirt Üniversitesi- Siirt

Öz: Bu çalışma yarı resmi Hakimiyet-i Milliye Gazetesini inceleyerek Lozan Konferansı'ndaki mali ve iktisadi tartışmaların Türk basınında ayrıntılı olarak verildiğini tespit etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Lozan Konferansı, İsmet İnönü, Hâkimiyet-i Milliye

Abstract: This study examines the semi-official Turkish newspaper Hakimiyet-i Milliye and explores that the Turkish press had a detailed coverage of financial and economic discussions in the Lausanne Conference.

Keywords: Lausanne Conference, Turkey, Ismet Inonu, Hakimiyet-i Milliye

Giriş

Tarihi olayların meydana geldiği zaman ve şartlar önemlidir. Bu anlamda olayların nabzını tutan ve günü gününe kayıt eden gazetelerin tarih çalışmalarındaki yeri ve önemi tartışılmaz. Uzun bir süre devam eden Lozan görüşmeleri ve alınan kararların ortaya çıkma sürecinin daha iyi anlaşılması için gazeteler önemli kaynaklardır. Birçok Türk gazetesi Lozan'a temsilci göndererek görüşmeleri yakından takip etti. Lozan'ı takip eden gazetelerden olan Hâkimiyet-i Milliye'nin yarı resmi bir gazete olması, resmi kaynakları doğrudan kullanması ve Ankara'nın görüşlerini göz önünde bulundurarak hareket etmesi, bu gazetenin bakış açısının önemini artırıyordu.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması, bir dönemi sona erdiren son derece önemli bir anlaşmaydı. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti sadece bir savaşı değil, aynı zamanda geleceğini de kaybediyordu. Mondros, askeri bir ateşkes antlaşmasından öte anlamlar taşıyan pek çok siyasi ve ekonomik maddeler içeriyordu. Anlaşmada mali konuları, ayrı bir önem verildi¹. Buna göre 25 maddelik anlaşmanın 14 maddesi mali ve iktisadi konuları

¹ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, c. I, (İstanbul: Cumhuriyet, 1997), 136; Müttefikler Mondros Ateşkes Anlaşması ile limanlara (Mad. 8), haberleşme olanaklarına (Mad. 12), demiryollarına (mad. 15) tamamen egemen olmuşlardır. Faruk Yılmaz, *Devlet Borçlanması ve Osmanlıdan Cumhuriyete Dış Borçlar*, (İstanbul: Birleşik yay., 1996), 93; Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. I, (Ankara: Dokuz Eyl. Ün. Hukuk Fak. yay., 1990), 106-107

içermekteydi². Mondros'a göre Müttefikle Osmanlı Devleti coğrafyasında sahip oldukları ekonomik imtiyazları yeterli görmediler, Anadolu'nun yer altı kaynaklarından ve ekonomik imkânlarından daha fazla faydalanmak istediler.

Sevr Antlaşmasının hazırlık metinlerinde Müttefik Devletlerin, Osmanlı Devleti topraklarını nasıl paylaşacağı belirlenmişti. Sevr Antlaşmasında, Mondros'ta temin edilmiş olan ekonomik imtiyazlar daha da genişletildi. Sevr, Osmanlı Devleti'nin ekonomik kontrolünü ve mali imkânlarını tamamen müttefiklere bırakan bir anlayışla hazırlanmıştı. Örneğin anlaşmanın 231. maddesi, tazminat meselesiyle alakalandırılarak başlamakta ve son derece küçümseyici bir tavırla Osmanlı'nın savaş tazminatını ödeyecek gücü olmadığından müttefiklerce kurulacak bir mali komisyon tarafından borcun tahsil edilerek alacaklılara ödenmesi ön görmekteydi³. Osmanlı ekonomisi bu mali komisyonla denetim altına alınırken, bundan sonra ki maddelerde mali komisyonun yetkileri belirlenmişti⁴.

Sevr Barış Antlaşmasında mali komisyon dışında Osmanlı ekonomisini İtilaf devletleri lehine kısıtlayan birçok madde daha mevcuttu⁵. Sevr'de kapitülasyonlar aynen korunurken

² Baskın Oran, "Sevres Barış Antlaşması", ed. B. Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, (İstanbul: İletişim yay., 2003), 110; F. Yılmaz, *age*, 93; Mete Tuncay, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye, 1908-1923*, ed. Akşin, (İstanbul: Cem yay., 1995), 54; Aybars, *age*, 106; Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası yay., 2000), 14; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, c. I, (İstanbul: Kistaş yay., 1987), 46

³ Yılmaz, *age*, 119; Madde 231; "Türkiye'ye bir ölçüde destek olmak ve yardımda bulunmak isteyen Müttefik Devletler, Osmanlı Hükümetiyle danışma oyu bulunacak ve bir Osmanlı Komiserinin de katılacağı ve (. . .) Fransa, İngiltere ve İtalya'nın birer temsilcisinin bulunacağı bir Mali Komisyonu kurulmasını kararlaştırmışlardır", B. Oran, "Mondros Ateşkes Antlaşması", 135

⁴ Madde 232, "Maliye Bakanınca her yıl Osmanlı parlamentosuna sunulacak bütçe, ilk önce Maliye Komisyonuna sunulacak ve Komisyonca uygun bulunan biçimde parlamentoya sunulacaktır. Parlametonun getireceği hiçbir değişiklik, Maliye komisyonunun uygun bulması alınmadıkça, yürürlüğe girmeyecektir. Maliye Komisyonu, Türkiye'nin bütçeleriyle mali yasalarının ve yönetmeliklerinin uygulanmasını denetleyecektir", B. Oran, "Sevres", 136; Müttefik devletlerce oluşturulan Mali Komisyonun Osmanlı bütçesini onaylanmadan evvel denetleme yetkisi vardı. Komisyon para hareketlerini denetleyecek Yılmaz, *age*, 120; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. III, (İstanbul: MEB yay. 1991), 174; Madde 233; "Maliye Komisyonu (. . .) Türkiye'de Para sürümünü düzenlemekle (. . .) görevli olacaktır. B. Oran, "Sevres", 136. Hükümetin borç para hareketlerinden tek sorumlu olacaktı. Madde 234; "Osmanlı Hükümeti, Maliye Komisyonunun izni olmadıkça hiçbir iç ya da dış borçlanmaya girişmemeyi yükümlenir. B. Oran, "Sevres", 136. Komisyon yabancı alacaklıların parasını bir kenara ayırdıktan sonra Osmanlı'nın tüm gelirlerine el koymaktaydı. Yılmaz, *age*, 120; Madde 236; "Türkiye'nin Osmanlı Devlet Borcunun faiz ve ana para ödemelerinin güvencesi olarak ayrılmış yada verilmiş (. . .) gelirler dışında ki tüm kaynaklar (. . .) Maliye Komisyonunun buyruğu altına konulacaktır". Komisyon eski imtiyazları kontrol ve garanti altına alırken, diğer yandan da olası yeni imtiyazları da denetim altına almıştı. Madde 239, "Maliye Komisyonu uygun bulmadıkça Osmanlı Hükümetince ister Osmanlı uyruklarına ister her hangi bir kimseye, hiçbir yeni imtiyaz verilmeyecektir", B. Oran, "Sevres", 136. Kurulacak bu Mali Komisyonun görev süresi, müttefik devletlerin istekleri bitene ve Osmanlı'nın dış borçları tamamen ödenene kadar sürecekti. Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923*, c. I, (Ankara: Kültür Bakanlığı yay. 1994), 80-81; Yılmaz, *age*, 121

⁵ Madde 231- Madde 260 çeşitli ekonomik konuları kapsamaktadır. Yılmaz, *age*, 93; Oran, "Sevres", 136-137

daha da genişletilmesi benimsenmişti⁶. Sevr anlaşmasıyla siyasi konularda olduğu gibi ekonomik meselelerde de müttefikler Osmanlı üzerinde tam bir hâkimiyet sağlamıştı.

Osmanlı Anayasası gereği uluslararası anlaşmalara onaya tek yetkili organ Meclis-i Mebusan'dı. İstanbul'un işgali üzerine Meclis-i Mebusan, 18 Mart 1920'de faaliyetlerine son vermişti. Sevr parlamento tarafından onaylanmadığı için hiçbir hukuki geçerlilik kazanamadı. Sevr Antlaşması, Osmanlı'nın müttefiki ülkelerin itilaf devletleriyle yaptığı anlaşmalar göz önüne alınarak değerlendirildiğinde İtilaf Devletlerinin Osmanlı'ya karşı olumsuz tavrını daha iyi anlamamızı sağlamaktaydı. Zira Sevr Antlaşmasının mali maddeleri Osmanlı'nın ekonomik bağımsızlığını tamamen ortadan kaldıran nitelikteydi.

A- Lozan Barış Antlaşması

28 Ocak 1920'de Meclis-i Mebusan'ın gizli toplantısında Misak-ı Milli kararları kabul edildi. Milli Mücadelenin hukuki zeminini oluşturan bu kararların, dönemin şartları göz önüne alındığında son derece önemli ve cesur kararlar görülür. Misak-ı Milli kararları bağımsız bir devlet amaçlamaktaydı. Misak-ı Milli ile bağımsız bir devletin sahip olması gereken ekonomik şartlar genel olarak belirlenmişti⁷. Belirlenen bu koşullar Lozan'da Türk heyetinin temel aldığı metin haline gelecekti.

Mudanya Ateşkes Anlaşması için taraflar 3 Ekim 1922'de Mudanya'da toplandılar. Mudanya görüşmeleri birkaç kez kesilmesine rağmen 11 Ekim 1922'de ateşkes anlaşması imzalandı. Toplam 13 maddeden oluşan anlaşma metninde savaşın tamamen sona erdirilmesine yönelik maddeler yer alırken, anlaşmada ekonomik konulara yer verilmemişti⁸.

Lozan Barış Antlaşması⁹ için görüşmelere İsviçre'nin Lozan kentinde 20 Kasım 1922'de başlandı. İsmet Paşa başkanlığında Rıza Nur, Hasan Saka ve 21 danışmandan oluşan

⁶ Madde 261; “(. . .) Kapitülasyonlar rejimi 1 Ağustos 1914'ten önce, bu rejimden doğrudan doğruya yada dolaylı olarak yararlanan Müttefik Devletler yararına yeniden kurulacak ve 1 Ağustos 1914'te bu rejimden yararlanmayan Müttefik Devlet yararına genişletilecektir”, B. Oran, “Sevres”, 137; Muzaffer Erendil, “Sevres Antlaşmasının Türk Milli Varlığı Açısından Analizi”, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, c. I, (Ankara 1997), 322; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih*, (İstanbul: İÜ yay. 1982), 439

⁷ Madde 6; “ Ulusal ve ekonomik gelişmemize olanak doğması daha çağdaş biçimde düzenli bir yönetimle işlerin yürütülmesini başarmak için, her devlet gibi bizimde gelişmemiz koşullarının sağlanmasında bütünüyle bağımsızlığa ve özgürlüğe kavuşmamız ana ilkesi varlık ve geleceğimizin temelidir. Bu nedenle siyasal yargısal mali gelişmememizi önleyici sınırlamalara karşıyız. Saptanacak borçlarımızın ödenmesi koşulları da bu ilkelere aykırı olmayacaktır”. Baskın Oran, “1919-1923 Kurtuluş Savaşı Dönemin Bilançosu”, ed. B. Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, (İstanbul: İletişim yay., 2003), 106; *Tarih IV*, (İstanbul: Devlet Matb., 1934), 46; E. Aybars, *age*, 192

⁸ Baskın Oran, “Mudanya Silah Bırakışması”, ed. B. Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, (İstanbul: İletişim yay., 2003), 214; Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, II, Haz. M. Onar, (Ankara: Kültür Bak. Yay., 1995), 387-399; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, (Ankara: TTK yay.), 1996, 559-561; Tuncay, *agm*, 76-78; Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, c. II, (İstanbul: İş Bank. yay., 2000), 75-76

⁹ Lozan barış anlaşmasının tam metni; Cemil Birsell, *Lozan*, c. I-II, (İstanbul 1933); *Lozan Sulh Muahademesi*, (İstanbul 1339). Konferans esnasında tutulan bütün tutanakları da dilimize Seha L. Meray tarafından çevrilen konferansın yazışmaları *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, (Ankara: AÜ yay., 1968) adlı eserde bulmak mümkündür. Bu eser 1972 yılında, Yapı Kredi yayınları tarafından 1993 ve 2001 yıllarda tekrar yayımlanmıştır. Lozan Konferansı esnasında İsmet Paşa ile Ankara arasında vuku bulan yazışmalar Bilal N. Şimşir tarafından, *Lozan Telgrafları*,

kalabalık bir heyet tarafından temsil edildi. Ayrıca görüşmeleri Türkiye'nin önde gelen gazetelerinin temsilcileri de yakından takip etmişlerdi¹⁰.

Lozan Barış Konferansı görüşmelerine Türkiye'nin yanı sıra İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri, Yunanistan, Japonya, Romanya, Sırbistan'dan oluşan sekiz devlet katıldı. Ayrıca Boğazlarla ilgili görüşmelerde Rusya, Ukrayna ve Bulgaristan'da yer aldı¹¹.

Konferans öncesi Bakanlar Kurulunda Lozan görüşmeleri hakkında bir ön hazırlık yapıldı. Bakanlar Kurulunda mali konularla ilgili olarak, kapitülasyonların her ne şekilde olursa olsun kaldırılması ve Osmanlı borçlarının Osmanlıdan ayrılan ülkeler arasında toprak büyüklüğüne göre paylaşılması ve tam bağımsızlığımıza gölge düşürecek hiçbir ekonomik şarta izin verilmemesi kararlaştırıldı. Ayrıca Osmanlı borçlarından Türkiye'nin hissesine düşen borcun, Yunanistan'dan alınacak olan tamirat bedeline mahsup edilmesini veya 20 yıl ertelenmesini ayrıca Duyun-u Umumiye'nin kesinlikle kaldırılmasının da ısrar edilmesi halinde heyetin Ankara ile temasa geçilmesi konusunda İsmet Paşa'ya talimat verildi¹². Türk Hükümeti Ermeni meselesi ve Kapitülasyonlar konusunda kesinlikle taviz vermeye kararlıydı. Bu konularda İtilaf devletleri ikna edilmediği takdirde savaş bile göze alınmıştı¹³.

Lozan'da meseleler üç başlık altında toplanarak, üç komisyon oluşturuldu. Konular; Sınır ve askeri meseleler, Azınlık ve gayri müslimler, Mali ve İktisadi Sorunlar Komisyonu olmak üzere sınıflandırılmıştı. Lozan'da sınırların belirlenmesinde (Musul meselesi hariç) ciddi bir sorun yaşanmazken, anlaşmazlıklar yoğun olarak azınlıklar ve ekonomik konularda yaşandı.

Lozan görüşmeleri oldukça çetin geçti. Müzakerelerin yürütülmesi esnasında İngiltere öncülüğündeki tilaf devletlerinin, birlikte hareket etmeleri, Türk delegasyonunu baskı altına alma gayretleri ve her türlü diplomatik oyunlara başvurmaları konferansta karşılıklı bir strateji savaşları yaşanmasına sebep oldu. İngiltere ile Türkiye arasındaki görüş ayrılığı, İngiltere'nin I. Dünya savaşının galibi sıfatıyla savaş sonrası şartları belirleme isteği ile Türkiye'nin milli mücadele galibi sıfatıyla kendi kaderini kendisi tayin etme isteğinin çatışmasından kaynaklanıyordu.

Mali ve İktisadi Sorunlar Komisyonu, 27 Kasım 1922'de Fransa Delegatesi Barrere başkanlığında çalışmaya başladı. Komisyonunun çalışma alanındaki en önemli konu Duyunu Umumiye ismiyle de anılan Osmanlı borçlarının yeniden yapılandırılmasıydı. Komisyonun gündeminde savaş zararlarından gümrük ve ticaret rejiminin belirlenmesine kadar pek çok iktisadi mesele bulunuyordu¹⁴.

Lozan Konferansı görüşmelerinde Mali ve İktisadi konularda gerek genel gerekse alt komisyonlarda yürütülen çalışmalarda olumlu bir sonuç elde edilemedi. Taraflar savundukları

(1922-1923), c.I, (Ankara 1990); Lozan Telgrafları, (Şubat-Ağustos 1923), (Ankara 1994) adlı eserlerde yayınlanmıştır. Lozan'a katılan heyetten anılarını yayınlayanlarda olmuştur. İsmet İnönü, İnönü'nün *Hatıraları*, (Ankara: Bilge yay., 1991), Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, (İstanbul: Boğaziçi yay., 1992), A. Naci Karacan, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, (İstanbul: Maarif Matb. 1943); Ahmet Temiz, Velid Ebuzyiya'nın Mektuplarına Göre Lozan, Marmara Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, (İstanbul 2005)

¹⁰ Kili, *age*, c. II, 79

¹¹ Enver Ziya Kara, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1965*, Ankara 1981, 118; Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, c. I, Remzi yay., İstanbul 1966, 222

¹² Yılmaz, *age*, 148-149

¹³ Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, (Ankara 1990), XIV

¹⁴ Meray, *age*, Takım 1, c.III, 2

fikirlerden taviz vermedi, görüş ayrılıkları iyice derinleşti ve görüşmelerin kesintiye uğramasına sebep oldu¹⁵.

Lozan görüşmelerinin kesintiye uğraması, Ankara'yı olası gelişmelere karşı önlemler almaya itti. Öncelikle ordunun güçlendirilmesi ve bazı gereksinimlerinin karşılanması için hazırlıklar yapıldı. Ardından Türkiye'nin mali tavrının geleceğini belirleyen önemli adımlar atıldı. İzmir İktisat Kongresinin toplanması¹⁶ ve Amerika kökenli bir şirketle Chester Projesi'nin imzalanması önemliydi. Ankara, İzmir'den Avrupa'ya karşı ekonomik bağımsızlık vurgusu yaparken, Chester Projesi'yle Avrupa'ya karşı yeni bir alternatif ortaya koyuyordu. Bu gelişmeler, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığının ısrarla vurgulanması, İtilaf devletlerine son derece önemli bir mesajdı.

1- Yunanistan ile Türkiye'nin Tazminat Meselesi

İktisadi Komisyonun 28 Kasım 1922 tarihli üçüncü oturumunda Türkiye temsilcisi İsmet Paşa, ülkemiz topraklarının Yunan ordusu tarafından işgal edilerek yakılıp-yıkılması, sivillerin can ve mal kaybına uğraması neticesinde oluşan zararların mutlaka karşılanarak yapılan tahribatın böylece onarılmasını talep etti. Yunanistan temsilcisi M. Venizelos, savaş sorumluluğu için başta Türk tarafı olmak üzere müttefikleri suçladı, Yunan ordusunun geri çekilirken yaptığı tahribatın şartlar gereği normal karşılanması gerektiğini söyleyerek Konferans yönetiminden Türkiye'nin taleplerinin dikkate alınmamasını istedi¹⁷. Türkiye ile Yunanistan'ın tazminat konusunda uzlaşması zor görünüyordu. Müttefikler, konferans dağılmadan evvel yayınladıkları bildiriyle, her iki tarafın birbirine zarar verdiği düşünülerek tarafların karşılıklı feragat etmelerini teklif ettiler. Aslında böylece örtülü bir şekilde Türkiye'nin taleplerinden vazgeçmesi tavsiye ediliyordu. Türkiye'nin taleplerinden vazgeçmemesi üzerine İtilaf devletleri Türkiye'nin taleplerini fazla önemsemeyen konuyu kendi aranızda halledin dediler¹⁸.

Türkiye bu konu üzerinde hassasiyetle duruyor, mümkün mertebe Yunanistan'dan önemli miktarda tazminat almanın yollarını arıyordu. Türkiye, İtilaf devletleri ve Yunanistan'ın bir takım diplomatik manevralarıyla tazminat talebinden vazgeçmeye niyetli olmadığını ısrarla ve kararlı bir şekilde ortaya koydu. İsmet Paşa 14 ve 17 Mayıs'ta Venizelos ile yaptığı görüşmelerde Yunanistan'ı savaş kuralları dışı davranışları için tazminata ikna etmeye çalıştı. Fakat Yunan temsilcisi, ısrarla tazminat ödeyecek imkânları olmadığını ifade ediyordu. Bir ara Müttefikler Türkiye'ye tazminat olarak Yunanistan'ın Karaağaç bölgesini teklif ettiler¹⁹. Böyle bir teklifi Hükümete soran İsmet Paşa'ya, Ankara'dan tazminata karşılık toprak alınmasının Osmanlı borçlarının ödenmesinde karışıklıklara yol açabileceği gerekçesiyle ret edilmesi mesajı geldi²⁰.

¹⁵ Mehmet Şah Özcan, Lozan Konferansı'nın TBMM'ne Yansımaları, *Eskişehir Osmangazi Üniv. Sosyal Bilimler En (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, (Eskişehir 2011), 87

¹⁶ Cengiz Orhonlu, "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi", *Türk Dünyası El Kitabı*, c. I, (Ankara 1992), 520

¹⁷ Meray, *age*, Takım 1, c.III, 6-12

¹⁸ Meray, *age*, Takım 1, c. IV, s, 40-41

¹⁹ B. Şimşir, *age*, 324-325; Aynı teklifi Yunanlılarda yaptılar ve ret edildi. Ebru Gür, Lozan Konferansı'nın Türk Basınına Yansımaları, *Fırat Üniversite Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 2006, 192

²⁰ Konferans delegelerinden Rıza Nur; Başvekil Rauf Orbay, savaş tazminatı olarak bir ara Yunan Donanmasının talep edilmesi emrini vermişse de ülkede büyük bir gürültü koptu ve Rauf Orbay'ın bu isteğinden vazgeçildi. Nur, *age*, 140

Türkiye kendi ekonomik şartlarını düşünerek nakit para talep ediyordu. Hatta Yunanlıların Anadolu'ya verdikleri zararlar incelenerek bir hesap çıkarıldı²¹. Türk-Yunan tazminat ihtilafına İngilizler arabulucu sıfatıyla dahil oldular. İngilizler, Yunan maliyesinin çok kötü durumda olduğunu ileri sürerek Yunanlıların böyle bir durumda tazminat ödemesinin imkansız olduğunu bu yüzden Türkiye'nin fedakarlık yapması gerektiğini iddia ettiler. İngilizlerin bu talebine İsmet Paşa, Türkiye'nin de maliyesinin son derece zor durumda olduğunu, bunu bilen İtilaf devletlerinin aynı fedakarlığı Osmanlı borçlarını talep etmekten vazgeçme fedakarlığını yapıp yapamayacaklarını sorarak karşılık verdi²². Müzakerelerin tıkandığı zamanların genelinde Türkiye'den anlayış ve fedakârlık bekleniyordu.

Yunanlılar tazminat konusunda sürekli kaçıyorlar ve sık sık toplantıları terk ediyorlardı²³. Bu hareketleri müzakerelerin kesilmesine neden olduğu için Yunanlılar, İngiliz heyeti tarafında şiddetle uyarıldılar²⁴.

Ekonomilerinin bozuk olmasını sürekli dile getirerek müzakerelerin akışını engelleyen Yunanlıların bu tavrı üzerine İsmet Paşa, müttefiklerden Yunanlıların tazminat mukabilinde terk edeceği arazinin 3 gün içinde belirlenmesini istedi. İsmet Paşa'nın verdiği süreyi yeterli görmeyen Müttefikler, 10 gün süre istediler. Komisyonlar çalışmaya başladı²⁵. Müttefikler kendi aralarında yaptığı müzakereler sonucunda, Türk-Yunan sınırının Karaağaç olmasına karar verildiğini İsmet Paşa'ya iletiler²⁶. Bu konuda daha önce Venizelos Karaağaç kasabasıyla İstanbul ve civarındaki arazinin Şimendiferinin Bulgar hududuna kadar olan kısmını Türkiye'ye terk etmeyi teklif etmişti²⁷. Fakat Venizelos daha evvelki açıklamasını unutarak Karaağaç'ı vermekle büyük fedakârlık yaptıklarını söyledi²⁸.

Uzun süre görüşmelerin tıkandığı konferans, tekrar faaliyete geçti. Siyasi komite Türk-Yunan sınırını tespit ederek 2. maddenin yeni şeklini kabul eyledi. Böylece Karaağaç'ın Türkiye'ye verilmesi kabul edildi²⁹.

Türk-Yunan tazminat itilafı tamamen çözüme kavuşturulmuştu. İhtilafın bu kadar çabuk ve kolay giderilmesi Müttefikleri rahatsız etti. Zira İtilaf devletleri Türk-Yunan çekişmesinden faydalanarak kendi çıkarlarını genişletme hesapları yapmaktaydılar. 4 Temmuz'daki umumi celsede Türklerle Yunanlılar arasında büyük müzakere ve tartışmaların meydana geleceğini zanneden Müttefikler, meselelerin çözümlenemeyeceğini düşünüyorlardı. Müttefiklerin niyetini anlayan Türk heyeti, toplantıdan evvel Yunan heyetinin yanına giderek yapılan görüşmelerde itilafı konuların tamamını çözdüler. Venizelos: "Komitenin yeni bir celse düzenlemesine gerek yoktur. Türk-Yunan heyetleri aralarında çözdükleri sorunları bir mektup ile konferansa bildireceklerdir." dedi Türk-Yunan görüşmeleri neticesinde şu kararlar alındı: Türkiye, Yunanlılar tarafından zapt olunan eşyaya mukabil verilen tekâlif senetlerinin tediye edilmesinden vazgeçecektir. Buna mukabil Yunanlılar, el koydukları Türk gemilerini bir şey talep etmeksizin iade edecektir. Karaağaç ahalisi mübadeleye tabi tutulacaktır. Türkiye ile Yunanlılar arasındaki ticari anlaşmalar iki sene daha yürürlükte kalacaktır.

²¹ Bu miktar 321.35 liradır. *Hâkimiyet-i Milliye*, Sayı : 823 ,27 Mayıs 1923; *İkdam* gazetesinde bu rakam 1.350.000.000 Lira olarak gösterilmektedir. Gür, *agt*, 197

²² *agm*, Sayı : 834, 8 Haziran 1923

²³ *agm*, Sayı : 830, 4 Haziran 1923

²⁴ *Agm*, Sayı : 831, 5 Haziran 1923

²⁵ *Agm*, Sayı : 828, 1 Haziran 1923

²⁶ *Agm*, Sayı : 832, 6 Haziran 1923

²⁷ *Agm*, Sayı : 823, 27 Mayıs 1923

²⁸ *Agm*, Sayı : 834, 8 Haziran 1923

²⁹ *Agm*, Sayı : 851, 28 Haziran 1923

İtilaf Devletlerinin Yunanlılara yapmış olduğu baskıya şaşırarak, Yunan murahhaslarından Kaklamanos, bunu Fransa'nın ısrarına rağmen Yunanistan'ın terhise başladığını söyleyerek diyor ki; "Eğer müttefikler Konferansta sulhu geciktirmek niyetinde bulunuyorsa biz katiyen sulhu münferidi akdedeceğiz" dedi³⁰. Yunan Hariciye Nazırı, müttefiklerin Yunan ordusunu Türkiye'ye karşı baskı aracı olarak kullanmak istediklerini söyledi³¹. Yunanlılar anlaşmayı geciktirmeden hayata geçirerek Karaağaç'ı boşaltmaya başladılar³².

Lozan sonrası bu konu çok tartışıldı. İsmet Paşa: "Karaağaç ve civarının Türkiye'ye bırakılması suretiyle, Yunan tamirat meselesinin tasfiyesi bizzarure muvafıktır. Yunanlılara para ödemek müttefiklerce gayri kabil denildiği gibi, bütün müttefikler aradan çekildiği halde, muhtemel muharebeyi kazandıktan sonra daha para almak için vesaiti teyidiye olmadığından (yani bunu uygulamaya imkân verecek vasıtalar olmadığından) para ödemek esasında ısrar, çıkmaz bir yoldur"³³ dedi.

Yunanistan'ın tazminat ödemeyi kabul etmesi, Anadolu'da yaptığı savaş dışı hasarın sorumluluğunu kabul ettiği anlamına gelir. Bu durum başlı başına önemli bir başarıdır.

2- Kapitülasyonlar Meselesi

Kapitülasyonların Osmanlı ekonomisine verdiği zarar çok iyi fark edilmiş ve mutlaka kaldırılması gerekliliği Tanzimat erkânı tarafından da anlaşılmıştı. Bu yolda ilk girişim 1853 Kırım Harbi esnasında gerçekleşti ve başarı sağlanamadı. İkinci bir girişimi İttihatçılar 1914 I. Dünya Savaşı esnasında gerçekleştirdiler. Osmanlı bu girişiminde kapitülasyonların kaldırılması konusunda zorluk çıkaran müttefiki Almanya'yı bile ikna edememiştir³⁴.

Kapitülasyonlar ilk defa Milli Mücadele sırasında Sovyetlerle yapılan 16 Mart 1921 antlaşmasının 7. Maddesiyle "geçersiz"³⁵ sayıldı. Kapitülasyonlar, her alanda tamamen kaldırılmak üzere, Lozan'da gündeme geldi. Türkiye, siyasi bağımsızlığına da gölge düşüren bu imtiyazlardan kurtulmakta son derece kararlıydı.

Osmanlı Devleti kapitülasyonların kaldırılmasında bir türlü muvaffak olamamıştı. Öyle ki Lozan'dan evvel 2 Kasım 1922'de Mustafa Kemal: "Her şeyden evvel şurası bilinmek lazımdır ki, Büyük Millet Meclisi hükümeti kapitülasyonların ipkasını asla kabul etmeyecektir"³⁶ diyerek Avrupa'ya karşı Türkiye'nin kesin tavrını açıkladı.

Lozan'da 2 Aralık 1922'de yabancılara tanınan haklar ve ayrıcalıklar bahsinde kapitülasyonların görüşmeleri başladı. İtilaf Devletleri temsilcileri kapitülasyonların açtığı olumsuzlukları kabul ederek aynı içerikte farklı isimlerle yeni anlaşmalar yapılmasını teklif ettiler. Bu teklifler Türkiye tarafından kabul edilemez bulunmuştu³⁷. Konferansın birinci

³⁰ Agm, Sayı : 857, 5 Temmuz 1923

³¹ Agm, Sayı : 857, 5 Temmuz 1923

³² Agm, Sayı : 860, 9 Temmuz 1923

³³ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, c. III, (İstanbul: Remzi Kitabevi), 1966, 123

³⁴ *Tarih IV*, 128

³⁵ Oran, "Sevres", 115

³⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, c. III, (Ankara 1989), 70; Atatürk başka bir yerde, "Kazançlarından vergi vermiyorlardı. Gümrükleri ellerinde tutuyorlardı. İstedikleri zaman, istedikleri eşyayı, istedikleri koşullar altında ülkemize sokuyorlardı. Ekonomimizin bütün kesimlerine, sınırlama ve koşul tanımadan egemen olmuşlardı. Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk'ten Düşünceler, Yay.haz. Enver Ziya Karal, (İstanbul 1991), 139

³⁷ Meray, *age*, C.I/2, 3

döneminde yapılan görüşmeler neticesinde Kapitülasyonların kaldırılması yönünde önemli bir mesafe alındı.

Kapitülasyonların muhtevası o kadar genişti ki, içerisinde kabotajdan, adli kolaylıklara, gümrüklere kadar bir dizi konu yer alıyordu. Öncelikle 29 Kasım 1914'ten evvel verilen imtiyazlar hakkında görüşme yapıldı. İktisat Komisyonu Türkiye'nin isteklerinin büyük bir kısmını kabul etti³⁸.

3 Haziran'da yapılan İktisat komisyonu toplantısında, kabotaj ve ecnebilerin ikmali hakkındaki karar tekrar gözden geçirildi. Türk tarafının ecnebilerin Türkiye'deki varlıklarının Türkiye'de kalması talebi kabul edildi. Muahede dışındaki devletlerin muahede ahkâmından faydalanma istekleri Türkiye tarafından reddedildiğinden o kanun ertelendi. Konferans üyelerinin şirketlerince yapılmış olan anlaşmalar 5 yıllık süre daha varlığını sürdürmesi kabul edilirken, Yunanistan, Romanya ve Sırbistan için iki yıl olan Türk talebi itiraza uğradı ve tehir edildi³⁹. Müttefikler kabotaj meselesini gündeme getirerek, bazı ülke gemilerine tolerans ve imtiyaz istediler. İsmet Paşa, bu isteğin daha evvel varılan anlaşmaya aykırı olduğunu söyledi⁴⁰. Türkiye'ye isteklerini kabul ettirmekte zorluk çeken müttefikler, her yolu denediler. Kabotajın tekrar gündeme getirilmesi Fransızların onları Duyun-u Umumiye konusunda baskı aracı olarak kullanmak istemesinden kaynaklanmaktaydı⁴¹.

Lozan'da azınlıklarla ilgili kurulan heyetin başkanıyla, hususi olarak imtiyazı ecnebiye hakkında görüşüldü⁴². Türkiye'nin bu konuda yeterince sıkıntı çektiği ve tam bağımsızlık için bu imtiyazların kesin olarak kaldırılmasının önemi anlatıldı. 25 Haziran'da yapılan toplantıda; Müttefikler imtiyazlar meselesi ve yabancı şirketlerin hukukunu korumak için sulh metnine yeni maddeler ilave etmek istediler⁴³. Bu talep de Türkiye tarafından kabul edilmedi. Lozan'da kapitülasyonların kaldırılması için gösterilen çaba ve gayretler netice verdi ve müttefikler ikna edildi⁴⁴. Fakat görüşmeler sona erene kadar Müttefikler kapitülasyonları farklı isimlerle farklı şekilde sürekli gündeme taşıyarak kabul ettirmeye çalıştılar.

General Pelle imtiyaz protokolü hakkında 21 Kasım 1914'ten evvelki imtiyaz mukavelesinin tasdik edilmiş bulunduğunu kabul ettikten sonra: "Şirketlerin imtiyazlarını tayin eden bazı maddeler tespit edilmiştir. Diğer mevadd-ı mukaddime Türkiye'ce verilen imtiyaz mukavelesinin şerait-i hazırası gibidir. Duyunu Umumiye tediyesi hususunda beyanname derç etmekten vazgeçtik. Fakat hamileri Türk hükümeti ile müzakere ederken alakadar devletlerin kendi tebaalarının hukukunu şiddetle muhafaza edecekleri tabiidir"⁴⁵ dedi. Amerika kapitülasyonların kaldırılmasında mühim bir rol oynadı. ABD Dışişleri Bakanlığınca benimsenen anlayışa göre böyle sulh görüşmelerinde eski imtiyazların gündeme gelmesi doğru değildi. İmtiyazların kaldırılmasını öngören ABD protokolü İsmet Paşa tarafından hemen imzalandı⁴⁶.

³⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, Sayı : 804, 1 Mayıs 1923

³⁹ *Agm*, Sayı : 829, 3 Haziran 1923

⁴⁰ *Agm*, Sayı : 844, 20 Haziran 1923

⁴¹ *Agm*, Sayı : 844, 20 Haziran 1923

⁴² *Agm*, Sayı : 832, 6 Haziran 1923

⁴³ *Agm*, Sayı : 849, 26 Haziran 1923

⁴⁴ İnönü, *age*, 133

⁴⁵ *Agm*, Sayı : 866, 16 Temmuz 1923

⁴⁶ *Agm*, Sayı : 870, 20 Temmuz 1923

3- Duyun-u Umumiye (Osmanlı Borçları) Meselesi

Osmanlı Devleti, ilk olarak Kırım savaşından itibaren başladığı borçlanma zamanla bir sarmala dönüşerek dış borcu ödeyemez hale geldi. Osmanlı Devletinin ekonomik kaynaklarına el koyan alacaklı devletler Duyun-u Umumiye idaresi kanalıyla alacaklarını tahsil etmeye başladılar. Bu durum Osmanlı Devletinin ekonomik bağımsızlığını sınırlandırdığı gibi, siyasi bağımsızlığına da gölge düşürmektaydı.

Lozan görüşmelerinde 27 Kasım 1922’de Duyun-u Umumiye meselesi gündeme alındı ve incelenmek amacıyla alt komisyona havale edildi. Türk tarafı ısrarlı bir şekilde, borçların imparatorluk dönemine ait olduğunu ve borçların imparatorluktan ayrılan topraklara göre paylaşılması gerektiğini vurguladı. Bu duruma itiraz eden Yunan temsilcisi, ayrılan topraklarda ne kadar Osmanlı yatırımının olduğu incelenmeli ve borçların paylaşılmasının kesinlikle adaletli bir tavır olmayacağını söyledi⁴⁷. Komisyon çalışmalarını 6 Ocak 1923’te tamamlayarak; borçların Osmanlı toprakları üzerindeki ülkelere paylaşılması ilkesini benimsendi⁴⁸.

Müttefikler gayet çetin geçen müzakerelerden arzuladıkları sonuçları tam olarak alamayacaklarını düşünerek kendi aralarında hazırlamış oldukları bir metni 31 Ocak 1923’te Türk heyetine kabul ettirmek için çaba gösterdiler⁴⁹. Hazırlanan bu taslakta paylaşılacak borçların 1918’den evvelini kapsamaması gerekirken müttefikler 1914’ten evvelini ön görmekteydiler⁵⁰. İsmet Paşa, borçların Osmanlı toprakları üzerine kurulan devletler arasında da paylaşmasını, Türkiye’nin de bu devletlerden birisi olarak değerlendirilmesi gerektiği aksi takdirde ana yükün Türkiye’ye yüklenmesinin haksızlık olacağını söyleyerek itiraz etti⁵¹.

Türk tarafı kendisine her türlü (gayri meşru yol da dâhil) dayatılan bu metni kabul etmediğinden görüşmeler kesildi. Türk heyeti Romanya üzerinde Ankara’ya geri döndü⁵². Görüşmelerin kesilmesini İsmet Paşa: “Toprak meselelerini bağladık, fakat mali ve iktisadi meseleler bağlanamadı. İktisadi meseleler pek çoktur. Büyük kısmı iki taraf arasında uzun uzadıya görüldü. Fakat aradaki nokta-i nazar itilafları halledemedi. İktisadi meselelerde kati ısrar gösterdim, buna mecbur idim. Hakikatte bizce toprak meselesi ikinci derecededir. İktisadi bakımdan kurunuvusta (Orta çağ) memleketi olamayız. Bizi bu derekede görmelerine tahammül edemeyiz”⁵³ dedi.

TBMM derhal konuyu gündemine alarak gizli bir oturumda tartıştı⁵⁴. Meclis görüşmeleri neticesinde, Lozan’da görevli heyete TBMM olarak tam destek verilmesi kararlaştırıldı⁵⁵.

Lozan Konferansı ikinci dönem çalışma periyodu 23 Nisan 1923’te başladı. Heyetlerde bazı değişiklikler yapılmıştı. Müttefiklerden; İngiltere Lord Curzon’un yerine Türkiye

⁴⁷ Meray, *age*, I. Takım, c. III, 1-10

⁴⁸ Meray, *age*, I. Takım, c. III, 48

⁴⁹ Meray, *age*, I. Takım, c. III, 38-43

⁵⁰ Yılmaz, *age*, 161

⁵¹ İnönü, *age*, 89-90

⁵² İnönü, *age*, 93-94; Karacan, *age*, 217; Demir Demirgil, “Lozan Anlaşmasında İktisadi Bağımsızlık Çabaları ve Başarıları”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S. 34, (Temmuz 1970), 55

⁵³ Karacan, *age*, 218

⁵⁴ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. III, (Ankara: İş Bank. Yay., 1985), 1290-1301; Bu konu hakkında Mustafa Kemal Atatürk, “Lozan’da mesail-i iktisadiyeden dolayı inkıta olmuştur. Bu haberi belki yarın okuyacaksınız. Zerre kadar hayrete düşmeyiniz”. Atatürk, *Söylev*, III, 83

⁵⁵ Karacan, *age*, 224-225

Büyükelçisi Horas Rumbold'u, Fransa da Bompard ile Bareer'in yerine İstanbul fevkalade komiseri General Pelle'yi göndermişti. Türkiye karşısında, Türkleri iyi tanıyan, Türkiye şartlarını daha iyi bilen yeni insanlar gelmişti. Bu durum müttefiklerin barışa istekli olduğunu gösteriyordu⁵⁶. Zaten barışın önündeki en büyük engeller de bu değişim ile ortadan kaldırılmıştı.

Maliye komisyonu 24 Nisan'da görüşmelere başladı. Duyunu Umumiye kuponlarının ödenmesini kararlaştırmak üzere mütehasıs encüme havale edildi. Duyunu Umumiye sermayesinin tarz-ı tüzüğünü araştırmak için Paris'te bir komisyon teşkil edildi. Bu komisyona Türkiye ve alakadar hükümetlerin temsilcileri katılacaklardı⁵⁷. Lozan Barış Anlaşmasının borçlarla alakalı 17., 19., 45. ve 52. maddelerinin yazım görüşmeleri yapıldı. İtilaf Devletleri temsilcileriyle anlaşma sağlanarak borç konusunun kapandığı düşünüldüğü anda borcun ödemesinin hangi para birimi ile yapılacağı ve borcu ödemekte muhatabın kim olacağı konularında anlaşmazlıklar çıktı. Borcu ödenme şekli ve ödenecek para birimi konferansı sürpriz bir şekilde uzun bir süre meşgul etti.

Fransa temsilcisi General Pelle'nin Duyunu Umumiye borçlarının tahakkuk etmiş olan faizlerinin altın olarak ödenmesini ve Türk hükümeti ile tahvilat hamilleri arasında problemin sonradan doğrudan doğruya vuku bulacak görüşmelerle çözümlenmesi yönündeki teklifi Türk delegesi tarafından incelenmeye alındı. Mali meselenin en önemli konusu gözüyle bakılan bu konu, barışı engelleyebilecek nitelikteydi⁵⁸. Bunun için heyetler son derece titiz hareket ediyorlardı.

Lozan'ın ikinci dönemde ağırlık mali konularda ve maliye komisyonundaydı. Mesela 2 Mayıs günü oturum son derece sert ve çetin geçmişti. Fransa, Duyunu Umumiye faizlerinin altın olarak verilmesinde ısrar ederken, Türkiye borçların büyük oranda Fransa ve Fransız vatandaşlarına olduğundan Duyunu Umumiye borçlarının Fransız frankı olarak ödenmesi gerektiğini düşünüyordu. Fransa, kendi para birimi uluslararası alanda çok hızlı değer kaybına uğradığı için Türkiye'nin teklifine karşı çıkıyordu. Ortada tam bir uzlaşmazlık hali vardı⁵⁹.

Görüş ayrılığına çözüm üretmek için Duyunu Umumiye meselesi hakkındaki madde anlaşmadan çıkarıldı⁶⁰. Çünkü Fransa'nın ısrarı barışın sonuçlanmasına engel oluşturmaktaydı. Konu hakkında oluşturulan komisyon 10 Mayıs'ta toplandı⁶¹. Aslında Fransa'da engel oluşturmak istemiyor, hatta bu konunun barışa engel oluşturma ihtimalinden endişe duyduklarını açıklama gereği duyuyordu⁶² fakat savundukları ilkelerden de geri adım atmıyorlardı.

2 Haziran'a kadar Fransa ile Duyunu Umumiye meselesinde anlaşma bir türlü sağlanamadı. Müttefikler, Duyunu Umumiye hamillerinin hukukunun çiğneneceğini söylüyorlardı. Konferansın tıkanması üzerine Müttefik hükümetlerinin kapitülasyonların ilgasını kabul etmemeyi Duyunu Umumiye meselesinin hal edilmesine tabi bulundurmamak isteyecekleri bekleniyordu⁶³. Bir anlamda Türkiye'ye baskı yapmanın yolları aranmaktaydı.

⁵⁶ Karacan, *age*, 233

⁵⁷ *Hâkimiyet-i Milliye* Sayı : 805, 2 Mayıs 1923

⁵⁸ *Agm*, Sayı : 804, 1 Mayıs 1923

⁵⁹ *Agm*, Sayı : 805, 2 Mayıs 1923; Meray, *age*, Takım, II, c. I, 212-240

⁶⁰ *Agm*, Sayı : 811, 10 Mayıs 1923

⁶¹ *Agm*, Sayı : 811, 11 Mayıs 1923

⁶² *Agm*, Sayı : 829, 3 Haziran 1923

⁶³ *Agm*, Sayı : 829, 3 Haziran 1923

Fransa Maliye Bakanı: "Duyunu Umumiye borçlarında anlaşılmadan teminat-ı adliyede uzlaşmak mümkün değil" dedi⁶⁴. İsmet Paşa ile müttefik kuvvetler murahhas başkanı, yaptıkları özel toplantıda Duyunu Umumiye borçlarının nasıl ödeneceğini görüştüler. Müttefikler Türkiye'den doğrudan doğruya alacaklarını talep ettiklerini fakat beklenen karşılığı göremediklerinden şikâyetçiydiler⁶⁵.

Duyunu Umumiye borçları meselesinin hiçbir beyanname neşir edilmemek ve meselenin anlaşma metninden tamamen çıkarılmak suretiyle ortadan kaldırılması hakkındaki Türkiye'nin teklifi Müttefiklere ileildiği halde cevap gelmedi⁶⁶. Fransa heyeti bu konuda yetkilerinin olmadığını ve yapılacak bir şeyin de bulunmadığını söyledi. Fransızların kendi görüşlerinde ısrar ettikleri anlaşılmaktaydı. Fransızlar Türkiye'nin Kupon sahipleriyle anlaşması için süre vermek amacıyla konferansın ertelenmesini istiyorlardı. Fransızlar kendi görüşlerini kabul ettirmek için kapitülasyonlar ve barış anlaşmasının tehiri de dâhil bütün yolları denemektedirler.

9 Haziran'da Ankara'dan İsmet Paşa'ya gelen mesajda Kuponlar konusunda kesinlikle taviz verilmemesi emredilmişti. İsmet Paşa, Romanya ve Yugoslavya heyetlerine Fransa'nın tavrını kabulünün imkânsız olduğunu söyledi⁶⁷. Müttefik komisyonlar da Kuponlar meselesinde ısrar edilmesi için hükümetlerinden emir almışlardı. Lozan'da ciddi bir buhran vardı⁶⁸. Barış görüşmelerinin ikinci bir kez kesilme ihtimali doğdu.

Müttefikler Kupon meselesinde Türkiye'ye yeni bir teklif sundular. Bu teklifte istikraz anlaşmasına aynen uyulmasını fakat yedi sene için alınan faizin yalnızca 3/1'inin ödenmesi istenmekteydi. Buna göre yedi sene için faizlerin altın para ile toplamı 35 milyon lira yerine 12 milyon lira olarak ödenecekti. İsmet Paşa bu teklife cevap vermedi, teklifi Ankara'ya bildirerek talimat bekledi⁶⁹. Fakat Ankara'dan gelen cevap her ne surette olursa olsun bu teklifin kabul edilmemesi yönündeydi.

12 Haziran'da müzakereler şiddetlendi, zira görüşmelerde bir türlü ilerleme kaydedilemiyordu. Müttefikler Türkiye'nin maliyesine göre faizlerin neticesini bu hususta Kupon sahipleri olan hamillerle görüşmek üzere muahedeye bir şart ve kayıt konulmasını talep ettiler. İsmet Paşa böyle bir mühim bir maddeyi anlaşmaya koymanın mümkün olmadığını cevaben bildirdi. Müttefikler bu durumda daha fazla görüşmenin bir anlamı olmadığını söyleyerek teklifin Ankara'ya ulaştırılmasını istediler. İsmet Paşa Kupon hakkında yetkili olduğunu Ankara'ya bildirmeye lüzum görmediğini söyledi ve konu kapandı⁷⁰.

Duyunu Umumiye kuponları konusunda konferans tıkanmıştı. Türkiye için borçların faizlerini İngiliz altını olarak ödemenin imkanı yoktu ve Türkiye Frank olarak Fransa'nın kendi para biriminde ödemek istiyordu. İsmet Paşa: "görüşmelerden hiçbir netice elde edilmemesinden biz mesul değiliz. Biz borcumuzu ödemek istiyoruz" dedi⁷¹. İsmet Paşa'ya daha fazla Kupon konusunda müzakerelerde bulunması için Ankara'dan telgraf geldi⁷².

⁶⁴ Agm, Sayı : 829, 3 Haziran 1923

⁶⁵ Agm, Sayı : 830, 4 Haziran 1923

⁶⁶ Agm, Sayı : 831, 5 Haziran 1923

⁶⁷ Agm, Sayı : 835, 10 Haziran 1923

⁶⁸ Agm, Sayı : 836, 11 Haziran 1923

⁶⁹ Agm, Sayı : 836, 11 Haziran 1923

⁷⁰ Agm, Sayı : 837, 13 Haziran 1923

⁷¹ Agm, Sayı : 839, 14 Haziran 1923

⁷² Agm, Sayı : 843, 19 Haziran 1923

Lozan'da soruna çözüm bulma adına Kupon sahibi alacaklılarla Türkiye'nin sulhtan sonra görüşmesi gündeme geldi⁷³. Türkiye'nin dik duruşu ve tavizsiz tavrı borçlarını Frank'la ödemesini müttefiklerce kabul aşamasına getirdi⁷⁴. İtilaf Devletleri ekonomik ayrıcalıklarının sürdürülebilirliği adına her türlü seçeneği masaya taşıyorlardı. Öyle ki kabotaj meselesini gündeme getiriyorlar, ticari gemilerine tolerans ve imtiyaz istiyorlardı. Bu durum tamamen ekonomik çıkarlarını koruma ve borçların ödenmesi şeklindeki isteklerini kabul ettirmeye yönelik bir çaba olarak anlaşılmaktaydı⁷⁵. Türk tarafının bu tarz istekler karşısındaki tavrı son derece netti ve bu tür isteklerin daha evvel varılan anlaşmaya aykırı olduğunu hatırlatılıyordu.

Fransa hükümeti, Fransa'nın görüşünün kabul edilmesi için İsmet Paşa'ya tehditimiz bir nota verilmesi için müttefiklerine teklif etmiş ise de İngiltere ve İtalya hükümetleri bu düşünceye olumlu yaklaşmadılar⁷⁶. Müttefikler arasında görüş ayrılıklarının bulunduğu ilişkin haberler üzerine Müttefikler bir beyanname yayınlayarak; Duyun-u Umumiye ve Kuponlar meselesi hakkında Müttefikler arasında bir görüş ayrılığının olduğu yönündeki haberleri tekzip ettiler⁷⁷.

Duyunu Umumiye Kuponlarının hangi para türü ile tasfiye edileceğine dair kesin olarak karar verilmesi için her heyet kendi hükümetine müracaat ederek görüş istediler⁷⁸. Heyetlerin hükümetlerinden bekledikleri cevapların gecikmesi görüşmelerin bu konuda kesintiye uğramasına sebep oldu. İsmet Paşa'yı ziyarete gelen General Pelle 25 Haziran'a kadar bir cevap alacağını umduğunu söyledi⁷⁹.

Duyunu Umumiye meselesinde Fransa Maliye Bakanı ile Dışişleri Bakanı arasında görüş ayrılığı meydana geldi. Dışişleri Bakanı Türklerden Kupon meselesi hakkında bir beyanname almaya gerek olmadan barış olmasını savunurken Maliye Bakanı, Türkiye'den sulhtan evvel Kupon meselesi hakkında bir teminat alınması hususunda ısrar ediyordu⁸⁰.

İktisat Komisyonu Mösyö Montagna başkanlığında toplandı. Bir çok özel konu konuşuldu. Ticari konular gündeme geldi. Mösyö Montagna Türk hükümetinin İzmir'deki hasarı savaş zararı olarak göstermesi nedeniyle, sigorta şirketlerinin zararı ödemediklerini söyleyerek⁸¹ sitemde bulundu. Fakat Duyunu Umumiye meselesinde bir çözüm olmadı

İngiltere'nin Paris Büyükelçisi Ankara'nın Londra'ya gönderdiği Kuponlar hakkındaki görüşlerini Fransa Dışişleri Bakanlığına bildirdi. İngiliz Büyükelçi; İngiltere Duyunu Umumiye meselesi çözülmedikçe sulh imza atmayacaktır dedi⁸². İngiltere bir yanda meseleye arabuluculuk yaparken diğer yanda da müttefikine destek vermeye devam ediyordu.

Müttefik hükümetlerin görüşleri temsilcilerine ulaştı. 25 Haziran günü gerçekleştirilen toplantıda çeşitli tartışmalar yaşandı. Heyetlere Hükümetlerinden gelen talimatlar Türkiye'nin görüşlerine yakın olduğu halde, Fransız temsilciler İmtiyazlar meselesinde kendi görüşlerini Türkiye'ye kabul ettirmek için kuponlar meselesini uzatmak istediler. İngilizler, imtiyazlar hakkındaki müttefiklerin görüşlerini Türkler tarafından kabul edilecek olursa diğer meseleler

⁷³ *Agm*, Sayı : 843, 19 Haziran 1923

⁷⁴ *Agm*, Sayı : 844, 20 Haziran 1923

⁷⁵ *Agm*, Sayı : 844, 20 Haziran 1923

⁷⁶ *Agm*, Sayı : 846, 22 Haziran 1923

⁷⁷ *Agm*, Sayı : 847, 24 Haziran 1923

⁷⁸ *Agm*, Sayı : 847, 24 Haziran 1923

⁷⁹ *Agm*, Sayı : 847, 24 Haziran 1923

⁸⁰ *Agm*, Sayı : 847, 24 Haziran 1923

⁸¹ *Agm*, Sayı : 848, 25 Haziran 1923

⁸² *Agm*, Sayı : 848, 25 Haziran 1923

derhal çözümleneceğini söylüyorlardı⁸³. Tekrar borç meselesine karşılık kapitülasyonlar gündeme getiriliyordu.

Türkiye’de bulunan yabancı şirket sahipleri, var olan belirsizliğin giderilerek bir anlaşma yapılması için kendi hükümetleri üzerinde büyük baskı yapmaya başladılar. 25 Haziran'daki görüşmelerde, ortam son derece gergin olmasına rağmen Müttefik heyetlerinin kendi isteklerini gerçekleştirme beklentileri devam ediyordu⁸⁴. Türkiye dışında özel toplantılar yapan Müttefik heyetlerinin Türk heyetine bir barış anlaşma planı sunacakları yönünde haberler yayılıyordu⁸⁵.

Müttefikler Kupon ve imtiyazlar için 28 Haziran'da varılan mutabakatı Türk heyetine ulaştırdılar. General Pelle beyanatında "Müşkülâtın en büyük kısmı aşılmıştır. Kalan meseleler üzerinde ihtilafın bir an önce son bulacağını daima ümit etmekteyim" dedi⁸⁶. Böylece barışın önündeki meselede mesafe alındığı anlaşılmaktaydı.

General Pelle ile Paris Hükümeti arasında görüş ayrılığı olduğundan konferans genel sekreteri Fransız heyeti ile Fransa Hükümeti arasındaki görüş ayrılığını gidermek için Paris'e gitti⁸⁷. Kuponlar meselesinin halli için üç ihtimal vardı. Birincisi; Türkiye’den kuponlar meselesiyle alakadar bir teminat istemekten vazgeçilerek anlaşmadan tamamen çıkarılacak. Müttefikler gelecek görüşmelerde Türkiye’den Duyun-u Umumiye hamillerinin hukukunu uluslararası hukuk kurallarına uygun olarak koruyacağını açık bir şekilde ilan etmesini isteyecektir. İkincisi; Türkleri memnun edecek bir şekilde Türkiye’nin görüşünü kabuldür. Üçüncüsü; barış anlaşması imzalanmadan evvel kuponların hamilleriyle bir anlaşma yapmaktı⁸⁸.

Türkiye kendi görüşünü kabul ettirmek ve anlaşmazlığı aşmak için Paris’te de girişimlerde bulundu. Siyasette tam bir diplomatik savaş hakimdi. Türkiye’den Nihat Reşat Bey, Fransa hükümeti ve Fransa Parlamentosuyla siyasi görüşmelerde bulunmak için Paris’e gitti. Nihat Reşat Bey, Türkiye’nin Lozan’daki istek ve iddialarının ne kadar mantıklı olduğunu izah edecek ve Fransa Hükümeti tarafından Lozan’daki heyetine gönderilecek talimatların olumlu olması için çalışacaktı. Ayrıca Nihat Reşat Bey, Fransız kamuoyunu aydınlatmak ve lehimize çevirmek için de gayret gösterecekti⁸⁹.

İngiltere Baş Murahhası Rumbold İngiltere Hükümetinden kati talimat almıştı. Bu talimata göre İngiltere’yi alakadar eden İmtiyazlar konusu ile Fransa’yı alakadar eden Kuponlar sorununun bir birinden ayrılamayacağıydı. İtilaf Devletleri temsilcileri zımnen tehdit ederek, şayet Türk heyeti bu müşterek teklifi kabul etmezse İstanbul’un İtilaf devletleri tarafından tahliye meselesinin Kupon hamilleriyle anlaşılana kadar devam edeceğini söylemekteydiler⁹⁰.

İngiltere Avam Kamarasında sulh meselesi müzakere edildi. İngiltere Başbakanı'na konferansın neden bu kadar uzadığı şeklindeki sorulara karşı İngiliz Başbakan:" Türklerin borçlar hakkındaki taleplerinden ileri gelmiştir." diye cevap verdi. Avam Kamarasından, Duyunu Umumiye borçlarının Frank yerine Sterlin ile ödenmesi hakkındaki Fransız isteklerinin barışı erteleyip ertelememesinin gerekliliği sorulduğunda Başbakan:"Tehir

⁸³ *Agm*, Sayı : 849, 26 Haziran 1923

⁸⁴ *Agm*, Sayı : 849, 26 Haziran 1923

⁸⁵ *Agm*, Sayı : 850, 27 Haziran 1923

⁸⁶ *Agm*, Sayı : 851, 28 Haziran 1923

⁸⁷ *Agm*, Sayı : 852, 29 Haziran 1923

⁸⁸ *Agm*, Sayı : 852, 29 Haziran 1923

⁸⁹ *Agm*, Sayı : 854, 2 Temmuz 1923

⁹⁰ *Agm*, Sayı : 855, 3 Temmuz 1923

meselesi Türklerin Duyunu Umumiye borçlarını Sterlin ile ödemeye mecburken Frank olarak ödemek istemelerinden ileri gelmiştir. Müttefik hükümetleri hamillerinin hukukuna taalluk eden böyle bir teklifi kabule salahiyetleri yoktur. Anlaşmazlığın giderileceğini ümit ediyorum"⁹¹ dedi.

4 Temmuz'da Mali ve İktisat komisyonu, görüşmeler neticesinde hasıl olan ihtilafli konuları belirledi. Konferanstaki ihtilafli konular; kuponlar, imtiyazlar ve tahliye [İstanbul'un] meselesi olarak tespit edildi⁹². Türk delegasyonundan müşavirlerin bir kısmı yurda dönmeye başladılar⁹³.

İsmet Paşa müttefiklere bir nota verdi. Paşa sonucu belirsiz olan bu üç konunun bir an önce görüşülerek sonuçlandırılmasını istedi⁹⁴. 8 Temmuzda uzun ve çetin bir görüşme oldu. Konferansta kuponların anlaşmadan çıkarılması ve işgal arazisinin tahliyesi suretiyle bir anlaşma ihtimalinin olabileceğine ilişkin kanaatler ön plana çıkmaya başladı. Altı saatlik bir müzakereden sonra heyetlerin hiçbirisi her hangi bir açıklama yapmadı. Kuponların anlaşmadan ayrılması konusunda genel bir mutabakat sağlandı⁹⁵.

Görüşmeler neticesinde kuponların ihracı ve tahliyenin kabulü edilmesi esası itibariyle Türk tarafına memnuniyet verici bulundu. Müttefiklerin kuponlar meselesini anlaşmadan ayırmaları ve İstanbul'un tahliyesinin icrasını kabul ediyorlar, İmtiyazlara ait bazı esasları muahedeye darcini talep ediyorlardı⁹⁶. İsmet Paşa bütün meseleler hakkında mutabakatın sağlandığını söyledi. Rıza Nur: "Üç mesele de bizim arzumıza uygun bir şekilde hal edildi. Muahedenin bir hafta içinde imzalanacağını ümit ediyorum"⁹⁷ açıklamasını yaptı.

9 Temmuz'da bile murahhaslar evvelki günkü tartışmanın esası hakkında bir sessizlik gösteriyorlardı. Müttefikler Türklerden kuponlar hakkında hiçbir teminat almama kararı almışlardı⁹⁸. Fransa Baş Murahhası General Pelle İsmet Paşa ile diğer murahhaslarımızın gösterdikleri azim, maharet ve kudreti pek ziyade takdir etmekteydi. General Pelle "İki memleket arasında münasebet-i dostanenin tesisini hararetle arzu ediyoruz. Mahrem kararnamenin muahededen tefrikine mukabil teminat istememekle Türklerin şeref ve namusuna itimat ettik" diyerek bunu teyit etmiştir⁹⁹.

Müttefikler görüşmelere devam etmek üzere heyetlerine talimat verdiler. Bu suretle müttefik heyetlerinin üç gündür beklemekte oldukları talimat geldi¹⁰⁰. Artık barış anlaşması tamamen kesinleşmişti.

Uzun ve gergin geçen görüşmeler neticesinde Lozan'da her konuda anlaşma sağlandı. Sağlanan mutabakat metni ile Türkiye, milli menfaatlerini ve ekonomik bağımsızlığını tamimiyle sağlamış oldu. Konferansta artık birkaç gün içinde anlaşmanın imzalanması bekleniyordu¹⁰¹. İtilaf devletlerinin temsilcileri Türkiye ile tarihi dostluklara vurgu yaparak,

⁹¹ *Agm*, Sayı : 855, 3 Temmuz 1923

⁹² *Agm*, Sayı : 857, 5 Temmuz 1923

⁹³ *Agm*, Sayı : 858, 6 Temmuz 1923

⁹⁴ *Agm*, Sayı : 858, 6 Temmuz 1923

⁹⁵ *Agm*, Sayı : 860, 9 Temmuz 1923

⁹⁶ *Agm*, Sayı : 860, 9 Temmuz 1923

⁹⁷ *Agm*, Sayı : 861, 10 Temmuz 1923

⁹⁸ *Agm*, Sayı : 861, 10 Temmuz 1923

⁹⁹ *Agm*, Sayı : 862, 11 Temmuz 1923

¹⁰⁰ *Agm*, Sayı : 866, 16 Temmuz 1923

¹⁰¹ *Agm*, Sayı : 868, 18 Temmuz 1923

General Pelle aramızdaki asırlık ilişkileri Rumbold geleneksel dostluğun tesisi münasebetiyle teşekkürde bulunmaktaydılar¹⁰².

Uzun ve çetin görüşmeler neticesinde Türkiye'nin isteği yönünde sorununun çözümü Türkiye'ye önemli ekonomik kazançlar sağladı. Mesela; borçlar eğer altın olarak ödense Fransız işletmeciler yıllık 600 milyon Frank faiz alacaklar eğer Frank olarak ödenirse 180 milyon Frank inecekti. Çünkü borç eğer altın olarak ödenirse bütçenin %45'i tamamen harcanırken Frank ile ödenmesi halinde %13'lik bir dilim borca gidecekti¹⁰³.

24 Temmuz 1923'te anlaşma sağlandı¹⁰⁴. Hakimiyet-i Milliye manşetten "Bayram içinde bir bayram: Bu gün dört senedir beklediğimiz günde yaşıyoruz"¹⁰⁵ açıklamasını yayınladı.

Lozan'da çözümü geciktiren ve bir türlü çözülemeyen Duyunu-u Umumiye borçları meselesi ilgili devletlerin vatandaşları ile Türk Hükümeti arasında tekrar görüşmelere konu oldu. Bu görüşmeler neticesinde 13 Haziran 1928'te Paris'te bir anlaşma sağlanarak¹⁰⁶ mesele herkesi tatmin edecek şekilde çözüme kavuşturuldu.

Sonuç

Lozan görüşmeleri diplomasi tarihinde önemli bir yer tutar. Bir yanda I. Dünya Savaşının galipleri diğer tarafta Milli Mücadelenin galibi, bir tarafta Sevr projesi diğer tarafta Misak-ı Milli kararları vardı. Ankara Hükümeti, Mudanya'nın devamı ve Milli Mücadelenin somut neticesi olarak Lozan'a büyük hazırlık yaptı. Öncelikle Mudanya'da Ankara hükümetini temsil eden İsmet Paşa kalabalık bir heyetle Lozan'a katıldı. Her iki tarafın kendisini galip gördüğü bir ortamda uzlaşma sağlamak çok zordu. Ayrıca söz konusu ihtilaf asırlarca yaşamış bir devletin mirasının tasfiyesi sorun çok daha büyüktü.

İsviçre'nin Lozan şehri, İtilaf devletleri, Ankara Hükümeti ve üçüncü taraf ülkelerin kalabalık heyetlerine ev sahipliği yaptı. Fakat bu anlaşmanın çarpıcı diğer bir yönü, yaklaşık on ay süren görüşmelerin içinde basın da yer almasıydı. Tarih çalışmaları için son derece değerli bir kaynak olan basın, Lozan görüşmeleri boyunca konferansa büyük ilgi gösterdi. Lozan Barış Anlaşması üzerine çalışırken basını göz ardı etmek mümkün değildir. Hakimiyet-i Milliye gibi yarı resmi bir özelliğe sahip bir gazeteyi incelemeyen konferans üzerine çalışmak büyük eksiklik olacaktır.

Lozan Konferansında her başlık son derece çetin geçmişse de görüşmeler de ağırlık mali ve iktisadi konularda oldu. Görüşmelerin kesintiye uğramasında da, görüşmelerdeki gerginliklerin tırmanmasında da mali konular sürekli ön plandaydı. Türk tarafı Misak-ı Milli'de yer alan hedefler doğrultusunda çalışmalarını yürüterek ekonomik bağımsızlık için büyük mücadele verdi.

Uzun müzakereler neticesinde Türk tarafının Osmanlıdan kalan asırlık sorun kapitülasyonların kaldırılmasını sağlaması büyük bir başarı oldu. Devleti saran ve mali sahada çeşitli kısıtlamalara yol açan Duyun-u umumiye borçlarının önce Osmanlı üzerinde kurulan devletlere paylaşılması ve ardından Ankara'nın istediği para birimiyle ödenmesi de çok önemliydi. Osmanlı borçlarının kabul edilmesi aynı zamanda Osmanlı mirasının da

¹⁰² *Agm*, Sayı : 869, 19 Temmuz 1923

¹⁰³ Şerife Yorulmaz, "Lozan Antlaşması Sonrasında Fransa'nın Türkiye Politikası", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, c. II, (Ankara 1997), 407

¹⁰⁴ Ahmed Hamid-Mustafa Muhsin, *Türkiye Tarihi*, (İstanbul 1926), 710

¹⁰⁵ *Hâkimiyet-i Milliye*, Sayı: 873, 24 Temmuz 1923

¹⁰⁶ Yorulmaz, *agm*, 406

uluslararası hukukta reddedilmediği anlamına gelmekteydi. Şüphesiz Yunan tarafının Anadolu işgalindeki hatasını kabul ederek tazminat ödemeye ikna edilmesi de mühim bir başarıydı.. Fakat Misak-ı Milli'nin tam olarak gerçekleştirilememiş olması da dikkat çekiciydi.

BİBLİYOGRAFYA

- AKŞİN, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, c. I, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi yay., 1997.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, II, Haz. M. Onar, Ankara 1995.
- , *Atatürk'ten Düşünceler*, Yay.haz. Enver Ziya Karal, İstanbul: Çağdaş yay. 1991.
- , *Atatürk'ün Milli Dış Politikası 1919-1923*, c.I, Ankara: Kültür Bak. yay. 1994.
- , *Nutuk*, I-II, Ankara 1981.
- , *Söylev ve Demeçler*, Atatürk Araştırma Ankara: Merkezi yay., 1989.
- AYBARS, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, c. I, Ankara: Dokuz Eylül Hukuk Fak. yay. 1990.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, c. III, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1966.
- , *İkinci Adam*, c. I, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1966.
- DEMİRGİL, Demir “Lozan Anlaşmasında İktisadi Bağımsızlık Çabaları ve Başarıları”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, S. 34, (Temmuz 1970), 50-55.
- ERENDİL, Muzaffer, “Sevres Antlaşmasının Türk Milli Varlığı Açısından Analizi”, *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, c. I, (Ankara 1997), 316-328.
- HAMİD, Ahmed-MUHSİN, Mustafa, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1926.
- İNÖNÜ, İsmet, *İnönü'nün Hatıraları*, Ankara: Bilge Yay., 1991.
- KARACAN, Ali Naci, *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*, İstanbul: Maarif yay., 1943.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. IX, Ankara: TTK yay. 1996.
- , *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918-1965*, Ankara: TTK yay, 1981.
- KİLİ, Suna, *Türk Devrim Tarihi*, c. I-II, İstanbul: Türkiye İş Bank. yay., 2000.
- Lozan Muahedenamesi*, İstanbul 1339.
- MERAY Seha L., *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Ankara: AÜ yay., 1972.
- NUR, Rıza, *Lozan Hatıraları*, İstanbul: Boğaziçi yay., 1992.
- ORAN, Baskın “Sevres Barış Anlaşması”, ed. B. Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, İstanbul: İletişim yay., (2003), 113-138.
- , “1919-1923 Kurtuluş Savaşı Dönemin Bilançosu”, ed. B. Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, İstanbul: İletişim yay., (2003), 97-109.
- , “Mudanya Silah Bırakışması”, ed. B. Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, c. I, İstanbul: İletişim yay., (2003), 213-214.
- ORHONLU, Cengiz, “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi”, *Türk Dünyası El Kitabı*, c. I, Türk Kültürünü Araştırma Enst. yay, Ankara (1992), 507-528.
- ÖZCAN, Mehmet Şah, Lozan Konferansı'nın TBMM'ne Yansımaları, *Eskişehir Osmangazi Üniv. Sosyal Bilimler Ens. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)* Eskişehir 2011.
- SELEK, Sebahattin, *Anadolu İhtilal*, c. I, İstanbul: Kastaş yay., 1987.
- ŞİMŞİR, Bilal, *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, Ankara: TTK yay., 1990.

- TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul: MEB yay. c. III, 1991.
Tarih IV, İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.
TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. III, Ankara: Türkiye İş Bankası yay., 1985.
- TEMİZ Ahmet, Velid Ebuzziya'nın Mektuplarına Göre Lozan, Marmara üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.
- TUNCAY, Mete, "Siyasal Tarih", *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye, 1908-1923*, edt. S. Akşin, İstanbul: Cem yay., (1995), 24-84.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih*, İstanbul: İÜ yay., 1982.
- YILMAZ, Faruk, *Devlet Borçlanması ve Osmanlıdan Cumhuriyete Dış Borçlar*, İstanbul: Birleşik yay. 1996.
- YORULMAZ, Şerife, "Lozan Antlaşması Sonrasında Fransa'nın Türkiye Politikası", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, c. II, Ankara (1997), 403-410.